

Jerzy Kielbik

Wodociągi miejskie na Warmii w czasach Kopernika

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 357-362

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Kiełbik

WODOCIĄGI MIEJSKIE NA WARMII W CZASACH KOPERNIKA

Słowa kluczowe: Miejskie wodociągi, Warmia, miasta

Schlüsselwörter: Städtische Wasserleitungen, Ermland, Städte

Keywords: Water Supply, Warmia, cities

Zaopatrzenie miast warmińskich w wodę w dawnych wiekach było tematem od dawna poruszonym w literaturze. Dotyczy to szczególnie monografii miast. Skomplikowane niekiedy urządzenia hydrotechniczne, skala inwestycji, nawet dziś zadziwiająca, wzbudzały zainteresowanie. Niedowierzano, że ludzie posiadający dość prymitywne urządzenia potrafili zaprojektować i wykonać kanały, śluzy czy wodociągi. Podejrzewano więc, że twórcą tych wszystkich technicznych udogodnień był najwybitniejszy matematyk i astronom, jaki mieszkał na przełomie XV i XVI w. w Prusach – Mikołaj Kopernik. Miał on niewątpliwie odpowiednią wiedzę i umiejętności, aby podjąć się takich prac. Większość swego dorosłego życia spędził, jako kanonik warmiński, w sercu diecezji, czyli we Fromborku. Zatem wodociąg tam istniejący często wiązano z legendą kopernikańską.

Frombork został założony nad Zalewem Wiślanym we wczesnym etapie kolonizacji Prus, pamiętać bowiem należy, że akcja osadnicza prowadzona była z północy na południe, wzdłuż rzek i cieków wodnych. Drugi z biskupów warmińskich, Henryk Fleming, powierzył wysiłek lokacji tego miasta swemu bratu Gerardowi. Osada była zorganizowana, według ustaleń Victora Röhricha, już w 1287 r., jednakże przywilej nadający prawa miejskie otrzymała dopiero 8 lipca 1310 r. z rąk bp. Eberharda z Nysy¹. Miasto lokowane było na prawie lubeckim.

¹ *Codex Diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, herausgegeben von C. P. Woelky und J. M. Saage, Bd. I, *Urkunden der Jahre 1231–1340*, Mainz 1860, s. 85; V. Röhrich, *Die Kolonisation des Ermlandes*, *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* (dalej: ZGAE), Bd. 13, ss. 325–326, 331.

Nie było jednak znaczącym ośrodkiem handlowym, zarówno w skali ogólnopruskiej, jak i ogólnowarmińskiej. Było w swym rozwoju ograniczane przez dwa czynniki – z jednej strony przez prężnie rozwijające się Braniewo, dominujące w warmińskiej wymianie handlowej, z drugiej natomiast przez pana zwierzchniego Fromborka, kapitułę, która weszła w jego posiadanie najpóźniej w 1320 r.² Nie przeszkadzało to jednak, by miasto zostało wyposażone w dość skomplikowany, jak na epokę wczesnonowożytną, system zaopatrzenia w wodę.

Konieczność jego stworzenia wynikała ze względów czysto praktycznych. Pierwszą katedrę warmińską, zbudowaną w Braniewie, opuszczono. Zasadźcą Braniewa, który doprowadził do założenia miasta, był Jan Fleming z Lubecki, brat późniejszego biskupa warmińskiego Henryka. Osada przed rokiem 1254 otrzymała prawa miejskie od pierwszego biskupa Warmii Anzelma, który obrał to miejsce na swoją siedzibę i postanowił wznieść tu katedrę³. Zgodnie z tym planem zbudowano drewniany kościół, który otrzymał wezwanie św. Andrzeja. W roku 1260 biskup Anzelm powołał przy tej świątyni kapitułę warmińską⁴. Jednak żywot tego miasta był krótki, zostało ono całkowicie zniszczone na początku drugiego powstania pruskiego w 1260 r., a jego ludność musiała szukać schronienia w Elblągu⁵. Doświadczenie sprawiło, że na miejsce lokacji kolejnej katedry wybrano punkt znacznie bardziej obronny. Nowe miejsce położone było bliżej Elbląga i Gdańska, dokąd w razie niebezpieczeństwa można się było wycofać lub gdzie można było uzyskać pomoc⁶. Możliwa jest jednak także inna przyczyna powstania Fromborka. Według przekazów źródłowych, wdowa po dostojniku pruskim po przejściu na chrześcijaństwo miała zapisać fromborskie wzgórze kapitulę, z przeznaczeniem zbudowania tam katedry⁷. Pierwszy drewniany kościół wzniesiony został w 1288 r. i otrzymał tytuł „Ecclesia Warmiensis”⁸. Znacomite jednak ze względów logistyczno-militarnych miejsce miało również i wielką wadę: borykało się z deficytem wody pitnej.

Pod koniec XIV w., w celu uzyskania energii potrzebnej do pracy młyna, zbudowano kanał prowadzący od rzeki Baudy w kierunku miasta. Miał on dłu-

² V. Röhrich, *Die Kolonisation*, ZGAE, Bd. 13, s. 337; E. Kurowski, *Dzieje Fromborka. Historia miasta do 1998 r.*, Frombork 2000, s. 27.

³ M. Biskup, *Rozwój przestrzenny miasta Braniewa*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1959, nr 1, s. 5.

⁴ A. Eichhorn, *Die Prälaten des ermländischen Domcapitels*, ZGAE, 1866, Bd. 3, ss. 305–306.

⁵ J. Ptak, *Wojskowość średniowiecznej Warmii*, Olsztyn 1997, ss. 175–176; V. Röhrich, *Die Kolonisation*, ZGAE, Bd. 12, s. 615; K. Górski, *Państwo krzyżackie w Prusach*, Gdańsk–Bydgoszcz 1946, ss. 45–46.

⁶ J. Obląk, *O początkach kapituły katedralnej na Warmii*, Warmińskie Wiadomości Diecezjalne, 1961, nr 5, s. 15.

⁷ A. Poschmann, *Die Siedlungen in den Kreisen Braunsberg und Heilsberg*, ZGAE, 1911–1913, Bd. 18, s. 270; V. Röhrich, *Die Kolonisation*, ZGAE, Bd. 12, s. 719.

⁸ A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993, s. 31.

gość 4976 m i szerokości 5 m. W XVI w. wykorzystano go dla zapewnienia miastu wody pitnej. W latach 1571–1572 powstało urządzenie czerpakowe. Działo ono dzięki energii młyna. Wynosiło wodę w górę, skąd drewnianymi rurami mogła być dostarczana do miasta⁹. Zasady funkcjonowania tego urządzenia oraz fakt, że Mikołaj Kopernik nie uczestniczył w jego realizacji zostały w literaturze polskiej dokładnie opisane przez Bolesława Orłowskiego¹⁰. Zaznaczyć przy tym należy, że jego praca w dużym stopniu została oparta o prace niemieckich historyków – Rudolpha Philippi i Leopolda Prowe. Dodać tu jeszcze trzeba nie znane Orłowskiemu, a znajdujące się w rękopisie w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, opracowanie Carla Petera Woelky¹¹, który podobnie jak wcześniej wymienieni zaprzeczał udziałowi Kopernika w budowie fromborskiego wodociągu.

Wykluczenie Kopernika, którego udział w budowie wodociągów miejskich był raczej efektem wyobraźni późniejszych autorów, pozwala na wskazanie dwóch powtarzających się czynników, które przewijają się w historii miast pruskich, czego znakomitym przykładem jest właśnie Frombork. Pierwszy czynnik to wybór miejsca lokacji, łatwego do obrony w przypadku niebezpieczeństwa. Drugi, to, będący niekiedy konsekwencją pierwszego, utrudnienie w dostępie do wody pitnej.

Na Warmii i reszcie terytorium należącego do zakonu krzyżackiego wykształcił się pewien schemat lokacji. Zasadlając nowe tereny, wybierano przede wszystkim miejsce w głębi terytorium. Najpierw powstawał zamek, mający strzec okolicy, będący początkowo zaledwie drewniano-ziemną strażnicą. Często taka fortyfikacja była wznoszona na dawnej konstrukcji zbudowanej przez Krzyżaków, czasami w miejscu istniejącego już grodziska z okresu podboju – pruskiego lub krzyżackiego¹². Następnie w jego bezpośrednim sąsiedztwie lokowano miasto, określane mianem „Burgstadt”¹³. Była to baza, dająca możliwość

⁹ B. Orłowski, *Kopernik nie budował wodociągu we Fromborku*, KMW, 1959, nr 2, ss. 124–129.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, Rep 128, VIII-28, Carl Peter Woelky, Ueber die Copernikanische Wasserleistung.

¹² Metoda stosowana przez Krzyżaków, była naśladownictwem metod wytworzonych podczas walk w Ziemi Świętej, K. Górski, *Studia i szkice z dziejów Państwa Krzyżackiego*, Olsztyn 1986, s. 54; H. Schmauch, *Burgbauten im Deutschordensland*, Unsere Ermländische Heimat, 1957, nr 1; omawiając proces powstawania miast M. Biskup stwierdził: „(...) Prusy właściwe – wykazywały także swoje charakterystyczne znamiona przy formowaniu się sieci miejskiej, która w przeważnej mierze nawiązywała tutaj do istniejących grodów, czy osad podgrodowych Prusów, a także do tzw. liszek, czyli staropruskich obozowisk, stanowiących osady karczemne warzące piwo i skupiające zagrodników”; M. Biskup, *Rozwój sieci miast pruskich do drugiej połowy XVII w.*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 1980, t. 28, s. 408.

¹³ A. Poschmann, *600 Jahre Rößel. Bilder aus alter und neuer Zeit*, Rößel 1937, s. 6. Jak zauważa K. Górski, Zakon, wkraczając do ziemi chełmińskiej i Prus, miał do wyboru 4 metody kolonizacji kraju: „a) sprowadzenie niemieckiego rycerstwa feudalnego, b) klasztory, c) zakładanie wsi, d) budowanie miast”. Wobec niepowodzenia pierwszej, niechęci do drugiej oraz zupełnej bezbronności wsi wobec najazdów, „Pozostawały miasta, gdzie ludność miała zapewnione bezpieczeństwo, a w razie potrzeby chroniła się na zamek”, K. Górski, *Studia i szkice*, s. 65.

prowadzenia w dalszej kolejności osadnictwa wiejskiego¹⁴. Z uwagi na uwarunkowania militarne usytuowanie miast wynikało ze względów topograficznych, a nie geograficznych¹⁵, czy geograficzno-gospodarczych¹⁶. Lokowano je nad rzekami, jeziorami lub na wybrzeżu, w celu uzyskania optymalnego efektu obronnego, dzięki wykorzystaniu np. naturalnego zakola rzeki lub rzek, jak w przypadku Olsztyna czy Lidzbarka Warmińskiego, albo przesmyków pomiędzy jeziorami – Jeziorany¹⁷. Ślad pierwotnej funkcji miasta, jakim miało być zapewnienie bezpieczeństwa osadnikom, zachował się w nazwie miasta-strażnicy – Wartenburg (Barczewo)¹⁸.

Lokacje miast

Miasto	Data lokacji	Prawo lokacji	Wystawca dokumentu lokacyjnego	Pierwszy sołtys
Braniewo (Stare Miasto)	1 IV 1284	lubeckie	bp Henryk Fleming	Jan Fleming
Braniewo (Nowe Miasto)	28 III 1394	lubeckie	bp Henryk Sorbom	Magister Elert
Lidzbark Warmiński	12VIII1308	chełmińskie	bp Eberhard z Nysy	Jan z Kolonii koło Brzegu
Frombork	8 VII 1310	lubeckie	bp Eberhard z Nysy	Gerhard Fleming
Orneta	ok. 1312	chełmińskie	bp Eberhard z Nysy	Wilhelm
Pieniężno	ok. 1312	chełmińskie	Kapituła	Fryderyk z Iławki Pruskiej
Dobre Miasto	26 XII 1329	chełmińskie	bp Henryk Wogenap	Wilhelm sołtys Ornety
Reszel	12 VII 1337	chełmińskie	Wójt Henryk Luter i kapituła	Magister Elert

¹⁴ E. Engelbrecht, *Die Agrarverfassung des Ermland und ihre historische Entwicklung*, München und Leipzig 1913, ss. 12–13.

¹⁵ A. Poschmann, *Die Siedlung*, s. 173.

¹⁶ T. Grygier, *Zarządzanie Warmią na przełomie XV/XVI wieku*, Studia Warmińskie, 1972, t. IX, s. 152.

¹⁷ H. Bonk, *Die Städte und Burgen in Altpreussen (Ordensgründungen) in ihrer Beziehung zur Bodengestaltung*, Königsberg 1895, s. 39, 44–45, 104. Praca ta ukazała się także w czasopiśmie „Altpreussischer Monatsschrift”, podzielona na trzy części. Pierwsza w tomie 31/1894, ss. 320–342; druga i trzecia w tomie 32/1895, ss. 73–135, 205–258.

¹⁸ A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987, ss. 165–166; V. Röhrich, *Die Besiedlung des Ermland mit besonderer Brucksichtigung der Herkunft der Siedler*, ZGAE, 1926, Bd. 22, s. 277.

Jeziorany	5 II 1338	chełmińskie	Vicedominus mgr Mikołaj i wójt Henryk Luter	Henryk Wendepfaffe
Olsztyn	31 X 1353	chełmińskie	kapituła	Jan z Łajs
Barczewo	6 VII 1364	chełmińskie	bp Jan z Miśni	Henryk z Łajs
Bisztynek	30 IV 1385	chełmińskie	bp Henryk Sorbom	Jan i Jakub de Rosenau
Biskupiec	17 X 1395	chełmińskie	bp Henryk Sorbom	Jan Mokin

Źródło: A. Szorc, *Dominium warmińskie*, ss. 264–265.

Efektom takiego działania były wspomniane trudności z dostępem do wody. Oprócz omówionego już przypadku Fromborka, wskazać należy także na Reszel. Teren, na którym powstało miasto praktycznie uniemożliwiał budowanie studni. Wody znajdują się tu na głębokości 90 m. Przy ówczesnych metodach była to głębokość praktycznie nieosiągalna. Z tego też powodu zagadnienie dostępu mieszkańców Reszla do wody pitnej uregulowano już w roku 1389. Dzięki bp. Henrykowi Sorbomowi powstał kanał od jeziora Klawdsdorff, poprzez obszar wsi Robawy, której mieszkańcy zostali zobowiązani do dbałości o jego stan, co wywołało oczywiście spory. Doprowadzona jednak w pobliże miasta woda mogła już zostać po niwelacji terenu i skonstruowaniu odpowiednich urządzeń wykorzystana do napełniania 7 studni miejskich. Czyniono to za pomocą drewnianych rur¹⁹. Dodać należy, że podobny sposób napełniania studni miejskich w wodę zastosowano w Orniecie²⁰ i Olsztynie.

Jednak te rozwiązania nie były charakterystyczne tylko dla Warmii, podobne zastosowano np. w Kętrzynie. W wyżej położonych częściach miasta brakowało wody, stąd też konieczność jej spiętrzenia, a następnie rozprowadzenia rurami do studni. Pierwsze takie urządzenie znane już było w 1648 r., potem ulegało przekształceniom²¹.

Zagadnienie wodociągów miejskich na terenie Warmii i Prus Krzyżackich należy zatem do zagadnień wciąż wymagających opracowania, a pozbawione mitu Kopernika, pozwala na przeanalizowanie tejsz problematyki pod kątem rozwiązań technicznych istniejących na całym obszarze.

¹⁹ A. Poschmann, *600 Jahre Rößel*, ss. 8–9.

²⁰ F. Buchholz, *Bilder aus Wormditts Vergangenheit*, Wormditt 1931, s. 28.

²¹ C. Beckhern, *Rastenburg historisch-topografisch dergestellt*, Rastenburg 1880, s. 25.

Jerzy Kielbik, *Städtische Wasserleitungen im Ermland zu Zeiten von Kopernikus***Zusammenfassung**

Bisher wurde die Entstehung der Wasserleitungen in der Historiographie oft mit der Person des Nikolaus Kopernikus in Verbindung gebracht. Doch diese Annahme war, wie schon viele Historiker nachgewiesen haben, falsch. Ihre Entstehung ergab sich aus der defensiven Lage der Städte sowie den technischen Möglichkeiten, die das Graben von Brunnen nicht zuließen. Hinzuzufügen ist außerdem, dass nicht nur im Ermland, sondern in vielen preußischen Städten Wasserleitungen entstanden.

Übersetzt von Christiane Schultheiss

Jerzy Kielbik, *Urban Water Supply in Warmia in the days of Copernicus***Summary**

So far, the historiography often connected water supply rise with the person of Nicolaus Copernicus. Such, however, the thinking, as shown already many historians were wrong. Their existence resulted from the defensive position of towns and technical capabilities that prevent digging wells. It should be added also that the water supply were built not only in Warmia, but in many cities of the Prussia.

Translated by Jerzy Kielbik